

УДК 78.083.2

ББК 85.315.04

Наталія Толошник, Тамара Лоскутова

ПОЕТИКО-ДРАМАТУРГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ „РІЗДВЯНОГО ЦИКЛУ” ПРЕЛЮДІЙ І ФУГ ДТК Й.-С. БАХА

Автори статті в основу аналітичних студій поклали теорію видатного музикознавця ХХ ст. Болеслава Яворського про змістовну єдність інструментального циклу. На основі цієї методології розглянуто “Різдвяний цикл” прелюдій і фуг Добре темперованого клавіру Й.-С.Баха. Визначено поетично-стилістичні та риторико-символічні особливості циклу. Аналіз окремих частин циклу сприятиме досконалішій інтерпретації виконавцями музики композитора. У додатку пропонується сюжетна відповідність окремих прелюдій і фуг біблійній тематиці Старого й Нового завіту.

Ключові слова: поетика, символіка, стилістика, драматургія.

Неперевершена особистість Йогана-Себастьяна Баха, його творчість уже понад три століття залишається у центрі уваги музикознавців як невичерпний об’єкт дослідження. Серед напрямків і сфер вивчення композиторського доробку митця одне з центральних місць займає клавірна творчість Й.-С.Баха, особливо прелюдії і фути “Добре темперованого клавіру”. Цей цикл розглядається науковцями у різних аспектах: у контексті творчої спадщини композитора (Михайло Друкін, Тамара Ліванова, Хуго Ріман, Йоган Ніколаус Форкель, Альберт Швейцер), з позицій виконавської інтерпретації (Ервін Бодки, Ферруччо Бузоні, Яков Мільштейн, Лев Ройзман), а також особливостей драматургії і структурно-композиційної будови (Володимир Протопопов, Василь Золотарьов, Олександр Чугаєв). У сучасному бахознавстві особливої уваги заслуговує концепція філософсько-етичного осмислення бахівської клавірної творчості Болеслава Яворського (1877–1942) [16; 17].

Діяльність Б.Яворського була дуже різноманітною. Музикознавець, піаніст, він створив теорію так званого “ладового ритму”, видав збірку пісень та арій Баха з розшифруванням генерал-басу, та центральною фігурою наукових інтересів музикознавця був Й.-С.Бах і його творчість. Про це свідчать його дослідження „О переложении органных пьес Й.-С. Баха” (1910), “Сюиты Баха для клавира” (1933), “Й.-С. Бах” (1939), “Бах – Шопен – Танеєв” (1939). На жаль, більша частина теоретичної спадщини Б.Яворського не була надрукована. Але завдяки активній педагогічній діяльності, цікавим семінарам, у яких брали участь Г.Нейгауз, Т.Ніколаєва, М.Юдіна, Г.Верьовка, Б.Левік, С.Скребков, В.Конен, М.Леонтович, В.Протопопов та інші видатні музиканти, ідеї Б.Яворського мали широкий спектр впливу на мистецьке середовище. Г.Нейгауз висловлювався про Б.Яворського: “У розумінні Баха він не мав собі рівних”. Система поглядів дослідника на клавірну творчість Баха ґрунтується на ряді тез, які яскраво ілюструють його позиції, спираючись не тільки на різні галузі конкретного музикознавства, а й глибоко проникаючи у сферу естетики, філософії, історії релігії, загального мистецтвознавства та культурології. Провідними з них є такі:

- У культурі бахівської епохи існувала стійка традиція створення творів світського призначення (поетичних циклів, серій картин, гравюр, пісенних збірників, п’єс у жанрі інструментальної музики), заснованих на сюжетах християнської міфології.

- В основі більшості прелюдій і фуг ДТК покладені мелодії протестантських хоралів, загальноприйнятих у Німеччині XVI—XVIII ст., які навіть без текстів створювали у слухачів-сучасників композитора стійкі образно-символічні асоціації.

– ДТК тісно пов'язаний з іншими творами Баха, особливо з кантатами, пансіонами, месами, органними хоральними прелюдіями. Про це свідчить наявність переробок, автоцитат, які сприяють сюжетному осмисленню багатьох прелюдій і фуг.

– Зміст бахівських клавірних циклів допомагає зрозуміти використані в них музично-риторичні фігури, інтонаційні символи, які історично склалися упродовж декількох століть.

– Цикл ДТК включає декілька внутрішніх циклів, які об'єднують прелюдії і фути, відповідно до традицій бахівської епохи, за основними сюжетними етапами євангельської оповіді [2].

У релігійно-етичній концепції вченого, як ми можемо зауважити, провідним був метод музично-історичного дослідження. Його система категорій і поглядів допомагає зрозуміти творче завдання і принципи мислення композитора. Сутність дослідження Б.Яворського полягає у ставленні до ДТК як до музично-етичного тлумачення образів і сюжетів Євангелія, а хоральна основа тематизму прелюдій і фуг ДТК відіграє головну роль у визначенні сюжетної основи. Саме ці положення концепції Б.Яворського свідчать про складну символіку, яка представлена у циклі ДТК.

За теорією Б.Яворського, всі прелюдії і фути ДТК поділяються на шість малих циклів: Старий завіт, Різдво, Діяння Христа, Страсний тиждень, Урочистий Пасхальний тиждень і Догматичний цикл (таблиця Б.Яворського додається). Виходячи із системи поглядів дослідника, з його теорії змістовної єдності інструментальних композицій, мета даної статті – розглянути “Різдвяний цикл” прелюдій і фуг ДТК Й.-С.Баха й визначити його поетико-стилістичні та риторико-символічні особливості.

До “Різдвяного циклу” Б.Яворський відніс такі прелюдії і фути:

–	C-dur	I том	–	Благовіщення
–	e-moll	I том	–	Відвідання Марією Єлисавети
–	g-moll	I том	–	Відвідання Марією Єлисавети
–	B-dur	I том	–	Поклоніння пастухів
–	As-dur	I том	–	Поклоніння волхвів
–	A-dur	I том	–	Поклоніння волхвів
–	Fis-dur	I том	–	Новий рік
–	As-dur	II- том	–	Стрітіння
–	B-dur	II том	–	Сімеон-Богоприємець
–	E-dur	I том	–	Втеча до Єгипту

Тема Різдва Христового широко представлена у багатьох видах мистецтва. Вона пережила сама себе. Різдвяна тема є найбільш світлою і радісною серед біблійних сюжетів. У ній – чистота, віра та надія, упевненість та міцність духу. Звернення до біблійних сюжетів характеризує творчість композиторів різних часів. Й.Бах у цьому відношенні не є винятком.

У прелюдіях і фугах циклу ДТК яскраво відобразилась здатність композитора до узагальнення окремих ситуацій та їх конкретизація в індивідуальних образах, а також прагнення автора знайти зв'язок між рівно спрямованими силами, які спроможні доповнювати одна одну, збагачуючи цим твір і піднімаючи на більш високий рівень організацію музичної думки.

Характерною рисою клавірної музики Й.-С.Баха є „кристалізація тематизму”, тому в музичному матеріалі тем присутні чіткість, визначеність, характеристичність мелодичного малюнка. Питання кристалізації тем у композитора тісно пов'язане з питанням конкретики музичної мови й музичного реалізму, які можуть відтворити реальні події.

Музичний тематизм прелюдій і фуг композитора являє собою мотивні конструкції з характерними риторико-інтонаційними ознаками. Теми у творах Баха – це музичні формули. Драматургія теми організовує драматургію усього твору, а риторико-інтонаційні

особливості теми активно впливають на формування та організацію афектів твору в цілому. Виразність афектів є прямим наслідком виразності та рельєфності основної теми. Протягом твору Бах віртуозно розкриває не тільки глибокі можливості теми безпосередньо, але й у її контексті встановлює зв'язки з іншим музичним матеріалом.

У прелюдіях і фугах “Різдвяного циклу” ДТК надзвичайна поетичність сюжету стає основою для особливого типу тематизму. Теми фуг інтонаційно є дуже стійкими і створюють поліфонічні зв'язки між собою. Мелодична основа та напрямок руху всередині теми визначають семантику сюжету. Напрута стрибків у поєднанні з поступовим мелодичним рухом впливає на динаміку розвитку музичного матеріалу, а звуковисотні поєднання народжують риторико-інтонаційну виразність. Усі координати теми (ритмічні, тональні, тембральні) знаходяться у гармонійному співвідношенні як у прелюдіях, так і у фугах. Але особливе місце займає артикуляційна координата, яка у взаємодії з риторико-інтонаційними особливостями вирішує головне драматургічне завдання: розподіл енергетики у розгортанні сюжету твору.

Драматургічними центрами “Різдвяного циклу” є прелюдії і фуги C-dur I том – “Благовіщення”, g-moll I том – “Відвідання Марією Єлисавети”, As-dur I том – “Поклоніння волхвів” і As-dur II том – “Стрітіння”. Саме в цих прелюдіях і фугах Й.С.Бах сконцентрував концептуальні афекти циклу.

“Різдвяний цикл” ДТК, як і весь цикл 48-ми прелюдій і фуг, відкриває прелюдія і фуга C-dur “Благовіщення”. Сюжет цього твору є найсвітлішим і найголовнішим у Біблії: Архангел Гавриїл, який був посланий до діви Марії, сповіщає їй, що в неї народиться син, зачатий непорочно за діянням Духа Святого, і це буде месія і Син Божий.

Блага звістка про Різдво Христове віртуозно відтворена композитором у прелюдії циклу C-dur, яку виконавці досить часто називають “Ave Maria”. Прелюдія сповнена глибоким емоційним піднесенням, несе велике драматургічне навантаження, відтворюючи світлий радісний настрій усього циклу. Вона спокійна, велична, гармонійно прозора, проста за логікою побудови. Це Ангел звернувся до Марії зі словами: “Радій, Благодатна! Господь з Тобою!”. Риторико-інтонаційна основа прелюдії не тільки формує просторові уявлення, але і є ключовою у вирішенні проблем розподілу драматургічного навантаження.

Фуга циклу за характером піднесено-велична, урочиста, яскрава. Тема фуги C-dur характеризується типовими для тематизму творів Й.-С.Баха особливостями. Це – наявність у темі двох контрастних і водночас взаємодоповнюючих елементів: пісенного й речитативного характеру. Тема фуги, на думку Б.Яворського, відповідає словам Марії “Се, раба Господня; да буде мені по слову твоєму” (Лука 1, 38). В основі теми – мелодія хоралу “Was Gott tut, das ist wohlgetan” (“Що Господь провозгласив, є благо”). Окрім цього, тема цієї фуги нота в ноту відповідає початковому номеру кантати BWV 77 “Du sollst Gott, deinen Herren, lieben von ganzen Herzen” (“Возлюби усім серцем Господа”) [2]. Структурно-композиційна особливість цієї фуги полягає у безперервному, постійному проведенні теми й відсутності в ній інтермедій. В останніх тактах фуги Б.Яворський відмічає символічну деталь – риторичну фігуру “Anabasis”, яка відповідає словам Євангелія: “І відійшов від неї Ангел”. Подібний прийом зустрічається у Й.-С.Баха в сюжетах Воскресіння і символізує “Воскресіння Христа”. Саме стриманість зовнішніх засобів виразності в поєднанні з глибоким змістом є однією з основних рис, притаманних не тільки фугі цього циклу, але й усій творчості Й.-С.Баха.

Прелюдії і фуги e-moll і g-moll, які у Різдвяному циклі виступають під умовною назвою “Відвідання Марією Єлисавети”, за музичним матеріалом є повною протилежністю вступної прелюдії і фуги. У цих творах відображені смуток, жалоба, передчуття великої трагедії, яка чекає на Марію та її сина. Особливо це відчувається у темі фуги g-moll, в основу якої покладена тема хоралу “Mein Seel, o Herr, mus loben dich” (“Моя душа, о Пане, я мушу тебе хвалити”).

Тема цієї фуги, з інтонаційною основою зменшеної септими, відчутно розпадається на дві частини: перша – більш індивідуалізована, включає виразну низхідну інтонацію (секста – зменшена септіма), друга – більш узагальнена, ніби згладжує скорботний колорит. У цій темі вперше зустрічається тема-символ, тема-теза, або мотив “розп’яття Христа”, тому за емоційно-образним змістом ця прелюдія і fuga є носієм трагедійності у “Різдвяному циклі”.

Прелюдії і fugи A-dur і As-dur із першого тому розкривають символічну сюжетну поетику “Поклоніння волхвів”. Особливу цікавість викликають прелюдія і fuga As-dur. Характер цього циклу дуже оптимістичний, урочистий, світлий і навіть святковий. Інтонаційно-риторична основа прелюдії підкреслює характер сюжету за допомогою засобів виразності, притаманних Й.-С.Баху. Це – використання напрямку руху мелодії угору, до нової яскравої зірки на небі, яка з’явилася з народженням Христа. Тема fugи лаконічна, в її основі використана тема хоралу “Wie schon leuchtet der Morgenstern” (“Як гарно світить ранкова зоря”). Вона продовжує святковий настрій прелюдії і завдяки побудові, яка складається із звуків тоніки й субдомінанти, звучить наче дзвін, резонуючи звуки дзвонів. Інтонаційна основа fugи, прозорість її фактури при чотириголосому викладі характеризують мудрість і велич волхвів.

Драматургічним центром “Різдвяного циклу” є прелюдія і fuga As-dur із II тому під назвою “Стрітення”. Характер тематизму можна умовно визначити як гімнічний або пансіонний. Це своєрідний приклад хорального гімну. Музичний матеріал прелюдії втілює величні настрої. Напрямок руху нижнього голосу у поєднанні з ритмічною пунктирністю налаштовує слухача й виконавця на філософське осмислення образної сфери. Мелодичні фігурації супроводу лише підкреслюють основний характер твору. Прелюдія велика за розмірами й багатозначна за музичним матеріалом. Вона має ідеально вибудовану драматургію з рівнозначними мелодичною і гармонічною основами, що є характерною ознакою стилістики Баха. У прелюдії композитор майстерно наповнює слуховий простір шляхом поєднання інструментального й вокального начал, що сприяє більш повному розкриттю сюжетної основи твору. Симбіоз використаних композитором засобів музичної виразності підкреслює душевну чистоту діючих персонажів сюжету: старця Симеона, провидиці Анни й маленького Христа.

Fuga As-dur виділяється своїм спокійно-ніжним, теплим і м’яким характером. Вона являє собою яскравий приклад поліфонічної майстерності Й.-С.Баха, де композитор неодноразово використовує драматургічний прийом потрібного контрапункту (тт. 6–7, 22–23, 27–28, 29–30, 30–31). Стриманий характер музичного матеріалу fugи відтворює атмосферу біблійного сюжету: принесення маленького Ісуса на сороковий день після народження до Храму для посвяти Богові та його прославлення. У композиційній драматургії fugи композитор використав своєрідний символічно-семантичний прийом, а саме: створення тривалої стрети, починаючи з 40-го такту, яка веде до яскравого фіналу коди з об’ємним звучанням, широкою палітрою динамічних відтінків, інтонаційним і фактурним розмаїттям. Саме це і є драматургічною кульмінацією “Різдвяного циклу”.

Музична поетика прелюдій і фуг “Різдвяного циклу” ДТК Й.-С.Баха, семантичний зв’язок мотивів – це риси творів композиторів того часу, які допоможуть зрозуміти музику Й.-С.Баха, її сюжетну основу та метафоричність.

Музика Баха надзвичайно глибока й емоційно наповнена. Він, як ніхто інший, міг створювати атмосферу спокою, де чисто і яскраво звучать найпотаємніші струни людської душі. Чітко збудована композиція фуг “Різдвяного циклу” має ідеальні пропорції, чіткий ритм, яскраву гармонію. Завдяки цьому народжуються змістовні образи-символи, які є основою тем, виразові засоби яких пов’язані з емоційно-змістовним значенням. Кожна тема у фугах “Різдвяного циклу” визначає певний драматургічний образ, а звернення композитора до Євангельських сюжетів служили засобом, що показував слухачеві шлях звільнення душі, вічного й неблаганного прагнення до світла, радості і правди.

Додаток

Болеслав Яворський. Сюжетна таблиця ДТК Й.-С. Баха:

Прелюдія і fuga

Тлумачення

I. Старий завіт

- d-moll I том Гріхопадіння
- G-dur II том Вигнання з раю

II. Різдво

- C-dur I том Благовіщення
- e-moll I том Відвідання Марією Єлисавети
- g-moll I том Відвідання Марією Єлисавети
- B-dur I том Поклоніння пастухів
- As-dur I том Поклоніння волхвів
- A-dur I том Поклоніння волхвів
- Fis-dur I том Новий рік
- As-dur II том Стрітення
- B-dur II том Симеон-Богоприємець
- E-dur I том Втеча до Єгипту

III. Діяння Христа

- cis-moll II том Христос у пустелі
- a-moll I том Хрещення в Йордані
- gis-moll II том Зустріч із самаритянкою
- f-moll II том Христос у Марфи і Марії
- Fis-dur II том Воскресіння Лазара
- d-moll II том Вигнання торгуючих з храму
- F-dur I том Диво на риболовлі
- F-dur II том В'їзд до Ієрусалиму

IV. Страсний тиждень

- fis-moll II том Тайна вечеря
- cis-moll I том Молитва про чашу
- a-moll II том Митарства Христа
- g-moll II том Бичування Христа
- h-moll II том Суд Пилата
- fis-moll I том Несіння хреста
- b-moll I том Хода на Голгофу
- h-moll I том Хода на Голгофу
- gis-moll I том Розп'яття
- dis-moll II том Страждання на хресті
- c-moll II том Хресна мука
- f-moll I том Stabat Mater
- es-moll I том Зняття з хреста
- b-moll II том Покладання в гріб

V. Урочистий пасхальний цикл

- C-dur II том Ніч перед пасхальною неділею
- G-dur I том Воскресіння Христа
- H-dur I том Воскресіння Христа
- e-moll II том Вознесіння Христа
- H-dur II том День духів

VI. Догматичний цикл

- c-moll I том Полум'яніюча віра
- Cis-dur I том Трійця
- D-dur I том Зішестя Святого Духа
- Es-dur I том Трійця
- Cis-dur II том Трійця
- D-dur II том Credo
- Es-dur II том Трійця
- E-dur II том Втіха
- A-dur II том Слава в'ємних Богіві [16].

1. Асафьев Б. Музыкальная форма как процесс. Кн.2. Интонация.— Л., 1971.
2. Берченко Р. Болеслав Яворский о “Хорошо темперированном клави́ре” // Музыкальная академия.— 1993.— №2.— С.117–124.
3. Бодкин Э. Интерпретация клави́рных произведений И.-С.Баха.— М.: Россия-Малс, 1993.
4. Друскин М.С. Иоганн Себастьян Бах.— М.: Музыка, 1982.
5. Друскин М. Пансионы и мессы И.-С. Баха.— Л.: Музыка, 1976.
6. Друскин Я.С. Про риторичні прийоми в музиці Й.-С.Баха.— К.: Музична Україна, 1972.
7. Золотарёв В. Фуга.— М.: Музыка, 1965.
8. История полифонии. Западноевропейская музыка XVII—первой четверти XIX века.— Вып. 3.— М.: Музыка, 1985.
9. Ливанова Т. Музыкальная драматургия И.С.Баха и её исторические связи. Ч. 2.— М.: Музыка, 1980.
10. Лоскутова Т. Риторико-інтонаційні засоби клави́рних творів Й.С.Баха // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Мистецтвознавство.— Івано-Франківськ, 2001.— Вип. III.— С.26-30.
11. Лоскутова Т., Толошняк Н. Символіко-стилістичні особливості драматургії багатотемних клави́рних фуг Й.-С.Баха // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Мистецтвознавство.— Івано-Франківськ, 2004.— Вип. VII.— С.77-85.
12. Мильштейн Я. Хорошо темперированный клави́р И.-С.Баха.— М.: Музыка, 1967.
13. Ройзман Л. Заметки о некоторых клави́рных произведениях И.С.Баха, особенно о токкатах // Вопросы фортепианного исполнительства. Очерки. Статьи.— М.: Музыка, 1976.— Вып. IV — С.119-155.
14. Чугаев А. Особенности строения клави́рных фуг Баха.— М.: Музыка, 1975.
15. Швейцер А. Иоганн Себастьян Бах.— М., 1964.
16. Яворский Б. Материалы и наблюдения //Центральный государственный музей музыкальной культуры в Москве.— Ф.146, ед. хр. 4380, 5648, 7359.
17. Яворский Б. Статьи, воспоминания, переписка.— Т. I.— М., 1972.

This article describes the “Christmas cycle” of WTC preludes and fugues by J.Bach basing upon B.Yavorskiy’s theory about the meaningful unity of the instrumental cycle. The analysis of separate parts of cycle can help in the composer’s music interpretation. The correspondence between the Bach compositions and Bible themes.

Key words: poetics, symbolics, stylistics, dramaturgy.